

Ousoumnasirouthiunkh hin ktakarani anwauer groç wray

Barseł Sargisean

Sargisean, Barseğ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԻՍԻ¹

Մովսիսի նախամարգարէի մականգրութեամբ՝ բազմաթիւ ան-
վաւեր գրուածներ կը շրջէին արեւելեան սղգաց մէջ,
որոնցմէ սակաւք հասած են առ մեզ: Աղեմէս Աղեքսանդրա-
ցիէն և Որոգինեսէն սկսեալ յունական հարք և ժամանակա-
գիրք երկու նշանաւոր գրուածոց վերայ մասնաւորապէս դար-
ձուցած են իրենց ուշադրութիւնը, որոնցմէ հատակոտորներ ևս պա-
հուած են բարեբաղդաբար, այսինքն են՝ Μωυσέως Ἀποκάλυψις
(Յայտնութիւն Մովսիսի) և Ἀνάβασις կամ Ἀνάληψις Μωυσέως
(Վերացումն Մովսիսի): Վերջին գրուածէն փոխ առնուած կը հա-
մարին հին Հարց և արդի գիտնականներէն ոմանք, Յուդայի Առա-
քելոյ թղթի մէկ տեղին, (այն է 9 համարն) ուր կ'ըսուի, թէ «Մի-
քայէլ հրեշտակապետն յորժամ բանսարկուն սատանայի (Սամայե-
լի) վիճեալ՝ տայր պատասխանի վասն մովսիսեանն մարմնոյ, ոչ
ժպրհեցաւ հայհոյութեան դատաստանի հանդուրժել, այլ ասէ. Սաս-

1. Խորագիրս առնուած է ժՁ դարում գրուած ԻՊ Ճառնորէն, որ ունի նաև յաւելուածս «Մովսիսի մարգարէին և Ահարոնի և քուերց նորա»: Միւս օրինակներէն ոմանք Յիշատի Մեծիկի Տարգմանի. ոմանք այլ՝ Տառն Մեծիկի Տարգմանի և Ահարոնի կը խորագրեն: Անվաւերական գրութեանս վննետկեան նոր հրատարակութեան իբրև բնագիր առնուած է թիւ 1569 նօտրագիր օրինակն, որ նոր է և սխալագիր. իսկ տարբերութիւնքն, որք նշանակուած են ի ստորև, են թիւ 1447 Ճառնորէ մի, որ թէպէտև ընտիր գրչագրէ մ'ընդօրինակուած է, բայց արդէս գրչի ձեռքով և առաջինէն աւելի գրչագրական սխալներ ունի: Ուսումնասիրութեանս ժամանակ ուրիշ երկու ընտիր օրինակներու ևս հանգիստեցայ. այսինքն է, թիւ 279 Յայտաւարէն, որ գրուած է յամի Տեառն 1441, և թիւ 742 Ճառնորէ 1, որ ընդօրինակուած է Պարխուս աղգ. մատենադարանի հնագոյն գրչագրէ մի: Երկուքին մէջ իսկ կան

տեսցէ ի քեզ Տէր » : Այս տեղոյս վերայ մասնաւոր կերպով կը ճոխանայ նաեւ մեր Հին մեկնիչներէն մին, որուն տուած մեկնաբանութիւններէն այնպէս կ'երևի, թէ նա ծանօթ էր բաց ի Յուդայի Առաքելոյն՝ նաեւ Վերացոռն Մովսիսի անվաւերականին հետ : Արդ, դիտել կու տանք աստ, որ Մովսիսի պատմութեան հայերէն հրատարակութեան մէջ այս տեղոյս հետքն անգամ չիկայ, բնականաբար ասկէց կը հետևի, որ այդ թարգմանութիւնն կամ խմբագրութիւնն, կամ բոլորովին մի ուրիշ գրուածէ յեղեալ է ի հայ բարբառ, և կամ լաւ ևս՝ վերոյիշեալ գրուածներուն միոյն վրայէն համառօտուած :

Կետրենոսի վկայութեան նայելով՝ անոր ժամանակակիցներէն ու մանց Յայտնութիւն Մովսիսի կոչուած գրութիւնն՝ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Փոքր Արարածոց (μικρά Γένεσις), այսպէս այլ Ἀνάβασις և Ἀνάληψις կոչուածներն մի և նոյն գրութիւնը կը կազմէին, և ոչ եթէ իրարմէ անկախ երկու տարբեր գրուածներ, ինչպէս կարծեցին Լամբիկիոս, Գամբատոս և ուրիշներ : Յոյն ժամանակագրի յառաջ բերած առաջին կարծեաց ճշդութիւնն՝ արդէն տեսանք, հայերէն Աղամբոց վրայ խօսած ժամանակ, և Տիշենդորֆ իսկ այդ պատճառաւ անշուշտ իր հրատարակած յունարէն բնագրին վերայ, — որ նոյն է հայերէն թարգմանութեան հետ՝ այլ և այլ տարբերութեամբ, — Ἀποκάλυψις Μωυσέως խորագրած է : Իսկ երկրորդին դալով՝ մենք այն կարծիքն ունինք, թէ Ἀνάβασις և Ἀνάληψις այլ և այլ տիտղոսներ ըլլալու էին՝ մի և նոյն գրութեան մէջ պարունակուած այլ և այլ մասանց կամ նիւթերու վրայ գրուած :

Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն Գործոց (Գիրք Բ. գլ. Ի, էջ 33) ակնյայտնի վկայութեան համաձայն՝ Յուդայի Առաքելոյ յիշեալ փոխառութիւնն անտարակոյս երբայական բնագրի այն մասէն առնուած ըլլալու էր,

նշանաւոր տարբերութիւններ, որոնք սակայն յիշեալ հրատարակութեան մէջ անցուած չէ՝ ղժբադգաբար : Վերջին գրչագրին մեզ բնծայածը մասնաւոր ինքնուրոյն խմբագրութիւն մ'է Մովսիսի Պատմութեան, աւելի մաքուր շարագրութեամբ և միջանկեալ մեկնութիւններով, որոնք եկեղեցական հմուտ գրչի մ'արդիւնք կը տեսնուին, և ձուլուած են նաեւ այն մասանց հետ : Խմբագրողիս ծանօթ էր Մովսիսի Պատմութեան, վասն զի ի վերջ խմբագրութեանս, որ ի և Սեպտեմբերի կատարուող Յիւլիանի Մովսիսի առթիւ գրուած է, կը ծանուցանէ, թէ « է առաջ (Սեպտ.) և զիւր յիւլիանի ընդ Ահմարէի Եղեմեմի Իւրայ Ի ժողովոյ մասն, բայց կատարուած մահուն նորա այս է » : Ընթերցողի ուշադրութիւնը կը դարձնենք նոյնպէս վերջին խօսքերուն վերայ, որոնք ինչպէս պիտի տեսնենք թագմանած բնագրի այն մասը կ'ակնարկեն, որ Մովսիսի մահուն նուիրուած էր :

ուր Մովսիսի մահուան կամ լաւ ևս փոխման վերայ կը խօսուէր. հետեւաբար յունարէն Ἀνάκληψις տիտղոսն իսկ ասոր վերայ դրոշմուած էր: Այդ երբայական բնագիրն անյայտացած ըլլալուն և կամ յունարէն հին թարգմանութիւն մի դեռ կատարուած չլինելու պատճառաւ, բնական էր, որ երկրորդ դարու Հարք և մատենագիրք իրարմէ տարբեր, բայց փոքր ի շատէ նոյն նշանակութիւն ունեցող տիտղոսներու ներքեւ անկէց կոչումներ ընէին:

Յամին 1629, երբայական հնութեամբ պարապող գիտնականն Գիլբերտոս Գաուլմինի գտաւ բարեբաղդաբար և հրատարակեց ի Պաւրիս գրուած իս երբայական բնագիրն, հանդերձ լատին թարգմանութեամբ և հմտալից ծանօթութիւններով, որ մեծ առաւելութիւններ ունի յամին 1517 կոստանդնուպոլսեան հրատարակութենէն: Արդ, այս բնագիրս՝ ըստ գաուլմինեան մի ուրիշ, այն է յամին 1714 Համբուրգում եղած հրատարակութեան, զոր ունէինք ի ձեռին, բաղկացած է ստուգիւ երեք գրքերէ կամ գլխութիւններէ: Առաջինն՝ խորագրուած, վարք կամ կենսագրոշքիւն Մովսիսի (Vita Moysis), զոր Փաբրիկիոս՝ երբայականին համաձայն՝ Մովսիսական ժամանակագրոշքիւն կը թարգմանէ այլուր: Երկրորդին վերայ՝ Յադագս ելից կամ մահոշան Մովսիսի խորագրուած է. երրորդին խորագիրն ևս նախորդի նման է, բայց մի այլ ձեռագրի համաձայն, որ Վենետկոյ Ս. Մարկոսի գրատան և Կ. Պոլսի օրինակներէն կը տարբերի, ըստ յայտարարութեան հրատարակչին, և որ ըստ կարծեաց Փաբրիկիոսի՝ առաջիններուն չափ հին չէ:

Երբայական բնագրի առաջին մասի խորագիրն՝ որքան որ յունարէն Ἀνάκληψις տիտղոսէն կը տարբերի, այնքան ևս հայերենին քաջ կը համաձայնի. ուստի ինձ կ'երևի, թէ յունարէն տիտղոսն՝ առաջ եկած է ուղղակի անոր Բ գրքի պարունակութենէն. հետեւաբար, այն մասին հետ իսկ գրեթէ հարթ հաւասար: Իսկ հայերէն խմբագրութիւնն, գրեթէ բացառութեամբ, Ա գրքի վերայ յօրինուած է, գէթ յ'ԺԸ Սեպտեմբերի Մովսիսի և Ահարոնի յիշատակին առթիւ Յայամաւուրաց մէջ զետեղուածէն դատելով. իսկ պարիսեան օրինակի ընծայածն, այսինքն է. վասն մահոշան Մովսիսի խորագրուածն՝ երկրորդէն իսկ չափով մի օգտուած կ'երևի: Յունարենի նկատմամբ ըրած մեր ենթադրութիւնն՝ կը հաստատուի այնու մանաւանդ, որ Նիկիոյ ժողովոյն գործոց մէջ Ἀνάκληψις գրուածէն Յուդայի Առաքելոյ քով փոխառեալ տեղւոյս, այսինքն է Մովսիսի մահուան և մարմնոյն վերայ Սամայելի և Միքայէլ հրեշտակապետին մէջ եղած վի-

Հաբանութեան նման տեղի մ'այլ, — փոքր ինչ տարբերութեամբ, — կը գտնուի երրայական բնագրիս՝ Յադագա Վահոնան Մովսիսի խորագրուած Բ. գրքին մէջ: Յովսեփոս իսկ (Դ. 8) յետ ընծայելոյ դայն תשרית գրոց գրչին, անդէն կը յաւելու, թէ զոր և Յոյնք Ἀνάληψις Μωυσέως անուանեն: Հայկական խմբագրութեան մէջ ընդհակառակն կը պակսի այդ նշանաւոր տեղին, բայց այդ իսկ աւելի կը նպաստէ մեր ըսածին, թէ հայերէնն համառօտութիւն մ'ըլլալու է երրայական բնագրին, քան թէ ճիշդ թարգմանութիւն:

Արդ, կրկին և կրկին բաղդատելով հայերէնն՝ համբուրգեան հրատարակութեան՝ լատին թարգմանութեան հետ, ականերև տեսնուեցաւ եղելութիւնն. վասն զի երրայական բնագրի Ա մասով կ'աւարտի, ուր համառօտիւ Մովսիսի մահն ևս կը պատմուի: Պէթ ի Ս. Ղազար հրատարակուած հայկական խմբագրութեան մէջ՝ բաց ի Յուդայի Առաքելոյ փոխառեալ տեղէն, դուրս թողուած են դիտամբ նոյն իսկ երրայական բնագրի Ս. գրքի այն մասունքն, որոնք իբրև թարգումէն և թարմուդէն յառաջ եկած առասպելաբանութիւններ նկատուած են, և չեն միաբանիր Ս. Գրոց մէջ Մովսիսին մասին աւանդուածներուն:

Որոշ գաղափար մի կազմելու համար հայ. և երբ. բնագրաց իրարու հետ ունեցած աղերսին, նշանակենք համառօտիւ երկաքանչիւր կողման համաձայն և անհամաձայն տեղերը: Նախ երկուքին սկզբնաւորութիւնքն ևս իրարմէ կը տարբերին. այսինքն է, երրայական բնագիրն կը սկսի Նգիպտոսի մասին ձախորդ գուշակութեամբ, որ և հանդիպած կը համարուի Իսրայելացոց՝ Նգիպտոս մտնելուն 130րդ և Յովսեփայ մահուան 10րդ տարին թագաւորող Փարաւոնի օրերը. որուն կ'երևի յերազի մանուկ մի, որ ունելով մէկ ձեռքին մէջ կշիռք մի՝ կը չափէ Նգիպտոսի բաղդը. իսկ միւս ձեռքով՝ սլաքը բռնած, կը սպառնայ Փարաւոնի: Ար պատմէ Փարաւոն դիտնոց՝ իւր երազը, որոնք կը մեկնեն, թէ այն մանուկն ըլլալու է երրայեցի, որ տէրութեան ծանր հարուած պիտի պատճառէ. և խորհուրդ կու տան թագաւորին, որ բոլոր երրայեցի մանուկներն սպաննել տայ: Ար հաւանի թագաւորն, և գործն անողորմ ի գլուխ կ'եղնէ Նգիպտոսի ծնուցչաց ձեռքով: Այս և յարակից խորհրդածութիւնք, որք երկու երես գրուած են, կը հակասեն Ելից գրքի Ա գլխոյն, ուր ընդհակառակն Յովսեփայ մահուան 65 տարին և բոլորովին տարբեր, այն է՝ քաղաքական պատճառներով տրուած կ'աւանդուի մանկասպանութեան հրամանն: Ուստի, հայկ. խմբագրութեան հեղինակն,

իբրեւ հաւատարիմ աւանդապաճ Ս. Գրոց, հարկադրուած՝ դուրս թողած է այս մասը, և անոր տեղ զետեղած Մովսիսի և Ահարոնի քահանայապետութեան վերաբերեալ 6 տող հատուածն, որ ըստ ինքեան անյարմար է Մովսիսի կենսագրութեան, և անոր յիշատակին միայն ձօնուած: Մովսիսի կենսագրութիւնն, որ զուգուած է Ահարոնի հետ, չի տողով կը սկսի, որ և կը համապատասխանէ երրայ. բնագրի 4րդ իջի վերջին պարբերութեան, ըստ համբուրգեան հրատարակութեան Գաուլմանի, ուր սակայն «որդւոյն Սահակայ որդւոյն Արրահամու» բացատրութիւնն կը պակսի, և անոնց տեղ «որդւոյն Կահաքոռ որդւոյն Ղևեայ» գրուած է, հետևողութեամբ Ղևեայ կոտակին: Մովսիսի ծննդեան համար կ'ըսուի, հայերենի մէջ, թէ «Գէտք Եգիպտացւոց ասացին Փարաւոնի... թէ փրկիչ ծնցի Խորայելի», և այլն. երրայ. բնագիրն հակառակն ունի, այսինքն թէ՝ Մովսիսի քոյրն Մարիամ է, որ կը տեսնէ այդ երազն և կը հաղորդէ Փարաւոնի: Այս ոչ միայն հակառակ է առաջին իջում աւանդուածին, ուր Փարաւոն ինքնին կը տեսնէ Հրէից փրկիչ Մովսիսի ապագայ ծնունդն, այլ նոյն իսկ պատմութեան. վասն զի նոյն իսկ երրայական բնագրի ասելով՝ Մարիամ 6 տարի յառաջ ծնած էր ի Յօքաբեթայ. հետևաբար, նա չէր ենթակայ այնպիսի մի գուշակութեան, թող թէ հաղորդել Փարաւոնի: Ինչ յայտնի չէ, թէ հայագգի խմբագիրն այս և նման փոփոխութիւններ՝ պարզ գերզգոնութեան համար ըրած է, թէ ընտրութեամբ մի ուրիշ բնագրի. այս վերջին պարագայիս մէջ՝ անկէց ներմուծուած բարեփոխութիւնքն կարող են երրայ. բնագրի ուսումնասիրութեան նկատմամբ մեծ կարևորութիւն ունենալ:

Հայերենի առաջին իջում Փարաւոնի մասին մէջ բերուած այս տեղիս. «Զայս իբրեւ լուաւ Փարաւոն՝ զգուշացաւ խորհրդոյն. և ի նոյն ամսեանն էառ զամենայն արսն Խորայելի և գնաց յորս երէոց, և մնաց ի դուրս ամիսն ողջոյն», խանգարուած կը տեսնուի և անհասկանալի դարձած. հետևաբար, կամ երրայական բնագրի, ինչ իջում, Ամրամայ նախկին բացակայութիւնն, և ապա յիշեալ տեսլեան զօրութեամբ՝ իւր Յօքաբեթ կնոջ քով վերադառնալը կ'ականարկուի, և կամ մի այլ միջադէպ: Յիշուի, այս մասին մենք կը հանդիպինք Միսիթ. Այրիվանեցւոյ ժամանակագրութեան մէջ (ՎՇՂԷ) նման տեղւոյ մի, որ աւելի կատարեալ աղբերէ մի կը յառաջագայի և կը պարզէ մանր պարագայիւք առաջնոյն խանգարմունքը, այսպէս. Մովսէս տասնամեայ տոռառ յոռոռն ի Յանես և Յանրես,

որք առին զորդիսն Խորայեղի և տարան ԺԵօրեայ ձանապարհ ընդ
անապատ. և շինեցին դրախտ ինքեանց ԺԵ ամ, և յԽորայեղե գԶ
տղայս զոհեցին դիշաց, և հնազանդեալ զնոսա՝ եդին պահակս դրախ-
տին. և Ն դեռ ոչ հնազանդեցան, մինչև կրկին գԶ տղայ այլ զոհե-
ցին, և սպա հնազանդեցան, բայց ի Լքադ ամսոյ » :

Մխիթար իւր աղբիւրն յիշատակած չէ դժբաղդաբար. Լքադ ամ-
սոյ կրճատ յիշատակութիւնն իսկ՝ ուրիշ բաներ ենթադրել կու տայ :
Ըստ իս այդ ամիսն է, յորում գուշակեցին գէտքն Եգիպտացւոց
Մովսիսի ծնունդը, և անունս իսկ եգիպտական հնչումն ունի : Վար-
դան վարդապետ, Ելից մեկնոքեան մէջ, Մխիթարէն տարբեր աւան-
դութիւն մի մէջ կը բերէ յիշեալ տեղոյ նկատմամբ, ուր Մովսիսի
ծննդեան մասին եղած գուշակութեան և Խորայեղացւոց յանապատ
տարուելու նկատմամբ՝ մասամբ հայերենին կը համաձայնի և մա-
սամբ այլ երբայական բնագրին. իսկ Այրիվանեցիէն՝ Յանեսի և Յամ-
րեսի ձեռքով տղայոց՝ արարուածի մասին աւանդածը՝ ուրիշ տեղոյ
և ժամանակի մէջ եղած կը պատմէ, այսինքն է՝ ի Քաղդէաստան :
Մէջ բերենք Վարդանայ այդ հետաքրքրական հատուածը, ի թու. հայ.
2Ժ = 1261 գրուած թիւ 999 բոլորդիր գրչագրին համաձայն.
« Ասեմ յաշանդից, երբ գոշակեցին դիշքքն Եգիպտոսի՝ Փարաշունի
զամիսն, յորոշմ ժնցի մանոռկն փրկիչն Խորայեղի. և արձակեաց Փա-
րաշուն ի յանապատ զամենայն արոշ մանոռկ՝ յորդոց Խորայեղի, ի Ժ
ամենից ի վեր, յամիսն՝ զոր նշանակեցին : Եւ լռեալ կիկն Ամրամայ,
զգեցեալ առն հանդերձ և ի յոյսն յեցեալ՝ չոգաշ զկնի առն, և յղացաշ
յայնմ ժամոռ, տալով նմա զյոյսն իշր՝ փրկիչն, յոր հաշատացեալ
կնոջն՝ փոշբայ ի հնարս որքան յինքեկն կարն է, ակն ոռնելով ամե-
նագորին Աստուծոյ : Վասն որոյ ընկեցեալ զմանոռկն՝ դիտեր քոյրն
տեսանել զանցսն » : Քիչ յետոյ, մեկնիչս հաստատուած Գործոց
Առաքելոց այն վկայութեան վերայ, ուր կ'ըսուի, թէ « Վարժեցաւ
Մովսէս ամենայն գիտութեամբ Եգիպտացւոց », կը յարէ հետեւեալ
հետաքրքրական հատուածը, զոր Այրիվանեցին դուրս թողուցեր է,
այսպէս. « Զոր ասեմ տոռեալ զնա ի դպրոց Յանեսի և Յամրեսի, որք
էին յազգե Բարքորայ ոռնեմն Քաղդէացոյ, որ եկեալ էր ակն (յԵգիպ-
տոս) փախստական՝ վասն գողանալոյ զտղայս Քաղդէացոց, ի զոհ
կոց հաշր իշրոյ պատկերի, որ պահանջեր ի նմակ ի ձեռն դիշին՝
որ բնակեալ էր ի նմա և իսաշսեր նովաշ : Եւ էր վարժ քաղդէացի և
հեղեկ դպրոքեամբ, և յԵգիպտոս եկեալ՝ ոռաւ զայն ևս ձարտարոշ-
քիւն, յորոց քոռանց ընտրեցան այս երկոքին՝ վարժապետք ամենայն

հնարից, յորոց և Մովսէս վարժեցաւ ի տղայոշքեան տիս » : Ապա, յէջ 225, իբրեւ շարայարութիւն մէջ կը բերէ Միսիթարայ աւանդածը, գրեթէ բառ առ բառ, այսպէս. « Եւ ի փախչելն Մովսիսի ի Մադիամ, Յանէսն և Յամրէս առին զորդիսն Իսրայելի և տարան յանապատ հնգետասան աւուր ճանապարհ հեռի. և շինեցին դրախտ մի՝ զամս տասն, և յոյժ ամրացուցին. և ի կատարմանն՝ արարին նաւակատիս տղայոց Իսրայելի զԶ, և զոհեցին դիւաց, և անդ կոչեցին զիշխանն դիւաց, և եդին սլահապան դրախտին. և յայնմ հետէ առաւել հնազանդեցան դիւացեալ կախարդաց » :

Հաւանօրէն, թէ՛ Այրիվանեցին և թէ՛ Վարդան ունեցած են դրաւոր աղբիւր մի, և այդ աղբիւրն էր ուղղակի Յանեսին և Յամրեսի ընծայուած ծանօթ գրուածն և կամ Մովսիսի պատմութեան մի ուրիշ խմբագրութիւն : Գր. Նարեկացին ևս Թոնդրակեցւոց դէմ գրած թղթին մէջ, այսպէս և այլք ծ դարում՝ իբրեւ ծանօթ կը յիշատակեն Յանեսի և Յամրեսի գրութիւնը. և հաւանական է կարծել, թէ Թոնդրակեան հայ աղանդաւորէ մի, այն է՝ Սմբատայ ձեռքով, հայերենի իսկ թարգմանուած ըլլայ այն : Յամենայն դէպս Այրիվանեցւոյ և Վարդանայ աւանդածներն՝ Մովսիսի Պատմոշքեան հայերէն և երբայեցերէն բնագրաց հետ սերտ աղերս ունին և անոնց երբեմն միոյն և երբեմն միւսի խանգարմունքը կը լրացնեն :

Մովսիսի ծնանելուն, երեք ամսէն Նեղոսի մէջ ձգուելուն, Փարաւոնի դստեր ձեռքով հանուելուն, իր մօրը Յոքարեթին յանձնուելուն, և անկէց երկու տարի վերջ արքայադստեր քով ժողովելուն մասին՝ երկու բնագրաց մէջ եղած համաձայնութիւնն կատարեալ է, վասն զի այդ կէտերն Ս. Գրոց ևս կը համաձայնին. միայն թէ արքայադստեր այն նաժիշտն, որ կը կոչէ զՅոքարեթ, ըստ երբայական բնագրին՝ Ամիտա կոչուած է, մինչդեռ հայերէնն ունի Մադիամ, ըստ Ս. Գրոց : Երկու բնագրաց մէջ իսկ Մովսէս՝ ջրէն հանուած կը թարգմանուի. բայց երբայականն կը յաւելու, թէ « Իսկ հայր նորա՝ Հապար անուանէր զնա, որովհետեւ ըստ այդ գուշակութեան՝ մանուկը ծնանելու համար միայն՝ վերստին մերձեցաւ նա առ կինն իւր Յոքարեթ » : Նշանաւոր են հոս նոյնպէս Յեքոթիէլ, Ամիտա, Յարեդ, Սմրամ, Կահաթ, Աբիգեդուր և Աբիսուկ անուանց մասին տրուած մեկնութիւններն, որոնք վերոյիշեալ պատճառով դարձեալ հայերենի մէջ մէկդի թողուած են :

Մովսիսի, արքունիքը տարուելէն 3 տարի վերջ, Փարաւոնի ներկայանալն, և մեծամեծաց առջև հանդիպած դէպքն՝ ըստ էական մա-

սին երկու բնագրաց մէջ իսկ նոյն է. այսինքն է, ըստ հայերէն խմբագրութեան՝ Փարաւոնի գիրկն ելած՝ կ'ըսուի, թէ « Եւ նոյնժա-
մայն բուռն եհար տասն մատամբ զնօրոշացն Փարաւոնի » . մինչդեռ
Երրայեցին կը գրէ, թէ ամենուն ներկայոքեամբ կորցեց թագը Փարա-
ւոնի գլխէն Մովսէս և դրաւ իր գլուխը : Այս բանիս վերայ շփոթած և
զայրացած սնոտիապաշտ թագաւորն, կը հրամայէ անդէն սպաննել
զտղայն : Ըստ հայերէն բնագրին՝ իշխաններն կ'արգելուն զՓարաւոն,
անմեղ տղուն անգիտութիւնը ի բարին մեկնելով . իսկ ըստ Երրա-
յականին՝ Գաբրիէլ հրեշտակն կը ղրկուի Աստուծոյ կողմանէ, և
իշխանի մի կերպարանօք և խորհուրդ կու տայ թագաւորին չի սպան-
նել դատողութենէ զուրկ մանուկը, այլ բերել սկուտեղբ կրակ և
ոսկի, և փորձել այնու տղուն անմեղութիւնը : Այս պարագայիս մէջ
իսկ՝ երկու բնագրաց տարբերութիւն մի կը տեսնուի . այսինքն է, ըստ
հայոյն՝ Մովսէս մէկ ձեռքը կրակին մէջ խօթելով կ'այրէ մատը,
զոր և կայծով հանդերձ բերանը տանելով՝ կ'այրէ նաև լեզուն . և այս
է պատճառ անոր թլուատ և ծանրալեզու մնալուն : Իսկ ըստ Երրայ .
բնագրին՝ կ'ըսուի թէ, մինչդեռ կ'ուզէր ոսկւոյն տանել իր թաթի-
կը, անդէն հրեշտակն բռնի կրակին կողմը ձգեց զայն : Երրայական
բնագիրն 8-10 էջերում կը պարունակէ Բաղաամու՝ Փարաւոնին
տուած տեղեկութիւնները՝ Երրայեցւոց ազգին վերայ, Աբրահամէն
սկսեալ, զնա Իսրայելացւոց դէմ զրգուելու համար . — Յեթրոյ կամ
Յոթորայ Մագիանացւոյ՝ առ Փարաւոն ուղղած ջատագովական խօս-
քերն և այն պատճառաւ Եգիպտոսէն աքսորուիլն, — Երրայեցւոյ մի
կնկան պատիւը բռնաբարող Եգիպտացւոյն՝ Մովսիսի ձեռօք սպան-
նուիլն, — սորա գլխապարտութեան դատապարտուիլն և Միքայէլ
հրեշտակի առաջնորդութեամբ փախչիլն, որ զօրավարի կերպարանօք
կ'երևի անոր, և երեքօրեայ ճանապարհաւ հեռի աշխարհ մի կը տանի
զնա, — Բաղաամու՝ իր որդւոց՝ Յանեսի և Յամրեսի հետ Եթովպացւոց
Նեկան՝ թագաւորին վերայ յարձակիլն, — այն ժամանակ Եթովպացւոց
և Արաբացւոց իրարու դէմ ունեցած պատերազմն, — Լաբանայ Ասոր-
ւոյ՝ Նեկանի կողմէն քաղաքին վերայ պաշտպան կարգիլն, — Յանե-
սի և Յամրեսի՝ մոգական օձերուն և Նեղոսէն ածած ջրերու, և Նեկանի
130,000 զօրաց ջարդի մասին եղած արարուածներն . արդ, այս ա-
մենայն, որք առասպելի երևոյթ ունին, դարձեալ կը պակասին հա-

1. Նեկան՝ եթէ հնագոյն ձև մի համարինք այժմու Նեկ-...-ի, դա ընդհանուր կեր-
պով թագաւոր կը նշանակէ, և չէ յատուկ անուն՝ այս ինչ կամ այն թագաւորին
Եթովպոյ :

յերենի մէջ: Հոս նշանակելի կէտ մ'է Մովսիսի անուանեալ մօր, այն է Փարաւոնի դստեր՝ Մառի յորջորջին, այսպէս նաև Եթովպացւոց թագուհւոյն՝ Թեաքի, զոր Մովսէս գերի կը վարէ յԵգիպտոս, յիշուած չեն յանուանէ երրայական բնագրի մէջ: Անուանցս առաջինը կը գտնենք նաև Սինգեղոսի ժամանակագրութեան մէջ՝ (յէջ 120) տարբեր ուղղագրութեամբ. այսինքն է, Փաթիւ, որ և յաջորդ էջերում թերմոնքիդ ևս կոչուած է: Իսկ երկրորդն՝ Եւսերիոսի քով (Praep. Evan, IX, 27) Պարթի կը գրուի, և ըստ Յովսեփոսի (De Anti. Jud. II, p. 10) Պարթի: Մեր Ին Ռսկեփորիկի անանունն հեղինակն, որուն ծանօթ էին Մովսիսի պատմութեան այլ և այլ աղբիւրներն, մէջ բերով նորա սնուցչի վերաբերեալ զրոյցները, կ'ըսէ. « Մովսիսի սնուցանողին անունն Հաքոռասայի է, այլք թերմոնքիս կոչեն, և այլք թեմնադիսա, և կէսք Մառի, ըստ լեզուաց փոփոխեալ են »: Այս վերջին խօսքերէս կը հետևի, ըստ իս, որ այդ յատուկ անուանքը մէկ հասարակ անունն է մի յառաջ եկած ըլլան, այն է՝ սնուցիչ, որ այլ և այլ լեզուաց համեմատ՝ նոյնպէս այլ և այլ ձայներ և ձևեր առած է: Երախտապարտ ենք անանունն հեղինակիս, որ մեզի կու տայ Հաքոռասայ իբրև նհագոյն ձև մի, որուն այլուր բնու հանդիպած չենք. սակայն, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Մառի կամ Μέρριον ձևն գուցէ թէ աւելի հին է:

Հայերէն խմբագրութեան 203 իջի այն հատուածն, ուր կ'աւանդուի Մովսիսի տասնամեայ պատերազմն՝ Եթովպացւոց դէմ, և օձակերեղանց և արագիլներու միջոցով այն երկիրը գրաւելն և թագուհւոյն յԵգիպտոս գերի վարելու միջադէպն՝ անտարակոյս կամ դիպուածով և կամ խանգարմամբ բնագրին հոս փոխուած է. հետևաբար, նորա բուն տեղին է 201րդ իջի 18 տողամէջն, ուր կ'ըսուի. « Եւ յորժամ գերեցին Եթովպացիքն զՄառի՝ զանուանեալ մայրն Մովսիսի, վասն որոյ և տասն ամ պատերազմեցաւ Մովսէս »: Այս բանս կ'ուղղուի ստուգիւ երրայական բնագրաւ, ուր յէջ 9 կը յիշուի նախ, Մովսիսի՝ Փարաւոնի արքունեաց մէջ դաստիարակուիլն և փախուստն յԵթովպիա իբրև միջադէպ, և ապա 11րդ իջում կ'աւանդուի Եգիպտացւոց՝ Եթովպիոյ նեկան թագաւորի հետ բացած պատերազմը, որուն դէմ կ'ուղարկուին ընդ հակառակն Փարաւոնի խորհրդականն՝ Բաղաամ մոգն, իւր Յանէս և Յամրէս որդիներով, և մոգական արուեստով օձեր կ'եռացնեն և անոնցմով կը պաշտպանեն ամբողջ տարիներ իրենց ամրոցներն և քաղաքը թշնամիէն: Պատերազմիս կարծեցեալ պատճառն, այն է՝ Փարաւոնի դստեր գերութիւնն իսկ

բնաւ յիշուած չէ երբայական բնագրին մէջ. յայտմ մեծ առաւելութիւն ունի հայերէնն, իբրեւ ներկայացուցիչ մի ուրիշ աղբեր:

Մեծ տարբերութիւն մ'այլ պատմութեանս շարունակութեան մէջ կը տեսնուի. իրաւ է թէ Նեղոսի ջրապատնէշներով և փոսերով ամբողջութեամբ քաղաքին անունն և ո՛ւր ըլլալն յիշուած չէ, բայց ինն տարի զայն պաշարմամբ նեղողներն՝ են Եթովպացիք, ըստ երբայական բնագրին, և ոչ թէ Եգիպտացիք: Ճիշդ այս ժամանակիս կը պատմուի այս տեղ Մովսիսի աքսորական գալուստն՝ առ Նեկան, և անոր կողմանէ զօրավար ընտրուիլն: Ուր 13 տարի մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ թագաւորին, և անոր մահուանէն վերջ Եթովպացւոց այրի թագուհւոյն հետ կ'ամուսնանայ. իր սնուցած եղանց և արագիւններու օգնութեամբ՝ օձուտ հաճիճներէն անմիապ անցնելով Եթովպական բանակը, արձակմամբ կ'առնուէ այնքան ժամանակ պաշարման դիմացող քաղաքը, և Բաղաամ մոգը՝ իր որդւոց հետ յեգիպտոս կը փախցնէ: Ժամանակ անցնելէն վերջ Եթովպացի թագուհին կը ծանուցանէ իր մեծամեծներուն, թէ Մովսէս՝ որուն հետ ամուսնացայ, այս 40 տարի է, որ ինձ չմերձեցաւ. ուստի լաւ է, որ ի յիշատակ Նեկանի՝ նորա որդին թագաւորէ փոխանակ օտարազգւոյ: Ահա այս պարագայիս մէջ է, որ Մովսէս կը ստիպի երթալ ի Մադիամ: Իսկ ըստ հայկական խմբագրութեան, ընդհակառակն, Եգիպտացւոց կողմանէ յԵթովպիա ըրած արշաւանքէն և Մառեսայ մահուանէն վերջ կը պատմուի Մովսիսի փախուստն ի Մադիամ, և հոս 40 տարի կենալէն ետքը՝ կը ղրկուի յԱստուծոյ առ Փարաւոն:

Յուցընելու համար, թէ մի և նոյն իրաց՝ այսքան տարբեր կերպով պատմուիլն երկու բնագրաց մէջ՝ լոկ հայերենի խանգարման կամ դիպուածի արդիւնք չէ, այլ բնագրի, մէջ բերենք Վարդանայ յիշեալ մեկնութեան մէջ պահուած մէկ կատարեալ տեղին, որ հայերէն խմբագրութեան աւանդածը կը հաստատէ. «Եւ Ի՛նչ ամաց եղեալ իշխան զաշխարհ Եգիպտոսի, յորոշմ ժամանակի Եթովպացիք հարկատուք Եգիպտոսի, և ապստամբեալ՝ եկին և գերեցին զԵգիպտոս, և զՄառի առին՝ զանոշանեալ մայրն Մովսիսի, որ էր կին Քաւարայ թագաւորին Մեմփիս քաղաքի: Իսկ Մովսէս սնուցեալ ձագս արագրաց և որքս եղանց՝ զնաց յԵթովպիա ընդ օձոշտ անապատն, և տասն տմ պատերազմեալ՝ հառ զքաղաքն և զաշխարհն և զթեքսս¹ քաղոռհի նոցա, և զՄառի զմայր իշր առեալ՝ դառնայր յԵգիպտոս.

1. Այս ձևս կը տարբերի Եւսեբիոսի և Յովսեպոսի քով եղած ձևերէն, զորս մէջ բերինք:

և շինե գրադարն Հերմոնապոլիս¹, կոչելով յանոռն անոռնեայ մօր իշրոյ » : Յայսմ հայերէն խմբագրութեան կը համաձայնի նաև Մխթ. Այրիվանեցին, ըսելով. « Գնաց Մովսէս երկոտասան հազար զաւրօք, արագլօք և այծեմօք յԵթովպիա², և տասն ամ պատերազմեալ՝ էառ զաշխարհն և զթագուհի նոցա Թերբաս » :

Մովսիսի՝ Մադիամ երթալու պատմութեան մէջ ևս մեծապէս կը տարբերին իրարմէ երբայական և հայերէն բնագրերն : Ըստ առաջնոյն՝ ուղղակի Եթովպիայէն կը լինի այդ երթն ի Մադիամ, միացեալ 12-13 էջերում աւանդուած դիպաց հետ. այսինքն է, Մովսէս այստեղ ծանօթանալով Յոթորայ հետ, մտերմաբար կը յայտնէ անոր իր խորհուրդը, որ յետ ծանօթանալու Մովսիսի ազգին և երկրի հետ, կը խորհի մատնել զնա Փարաւոնի ձեռքը. և ապա տեղեկանալով, թէ նա է՝ որ երբեմն կորզած էր թագաւորի թագը, կը բանտարկէ իսկոյն : Իսկ նորա դուստրն Սեփորա, որ կը սիրէր ըզ-Մովսէս, հակառակ իր հօր հրամանին՝ ամէն օր հաց կը բերէ անոր : Օր մի ըսելով Յոթոր իւր դատերոջ բերնէն, թէ բանտարկեալն Մովսէս՝ աստուածապաշտ է և առաքինի, կ'ազատէ զնա : Ղիշդ այդ ժամանակին կը յայտարարուի Յոթորայ կողմէն, թէ անոր պիտի տայ իւր դուստրը, ով որ կարենայ յառաջ կորզել անոր պարտիզին մէջ տեսնուած գառազանը : Թագազունք և իշխանք կ'ընթանան առ այս, բայց ի դուր, վասն զի Մովսէս այն պարտիզին մէջ շրջագայած ժամանակ կը գտնէ բաղդի գաւաղանը, և կը հասցնէ զայն առ Յոթոր. կ'առնու զսիրելին իւր Սեփորա ի կնութիւն, ուսկից ապա կը ծնանի զԳերսոն, իւր բանդէն ազատուելուն Դ՛րդ տարին : Իսկ ըստ վերջնոյն՝ ընդհակառակն՝ Եգիպտոսէն ուղղակի կը չուէ Մովսէս ի Մադիամ, ուր և 40 տարի կը կենայ : Այսքան ժամանակի մէջ ուրիշ բան չի պատմուիր անոր մասին, բաց ի ծնանելէն երկուս որդիս, այն է՝ Գերսոն և Եղիազար, որ նոյնպէս յիշուած չէ յիշեալ երբայական բնագրին մէջ, այլ համաձայն է Ելից Գրոց ԺԶ գլխու 4 համարում աւանդուածին : Այս մասին Վարդան դարձեալ կը գրէ համաձայն

1. Անուանս սկզբնատառն խանգարուած է ըստ իս, և համաձայն Վարդանայ 223 իջում յիշուածին՝ ուղղագրելի է « Թերմոնապոլիս », յանուն ուսուցչին իւրոյ « Թերմոն » ի : Սակայն այս խանգարումս շատ հին է, և հայագրի խմբագրողին չի վերաբերիր, զի Եւսեբիոս իսկ ունի Հերմոնապոլիս :

2. Դիտելով որ թէ Մխթ. Այրիվանեցին և թէ Վարդան այս ձևով կը գրեն միշտ, կարելի է ըսել, որ հայերէն բնագրին մէջ երկիցս դորձածուած « Հապաշ-աստան » յետոյ ուրեմն ներմուծուած ըլլայ ընդօրինակողաց ձեռքով :

Հային, փարատելով ո՛ր և է կասկած խանգարման մասին. « Եւ Խ ա-
մաց ելեալ Մովսէս՝ (յԵգիպտոս) և գնացեալ ի Քուշացիս առ Հռագուէլ,
որդի Դադանայ՝ որդւոյ Յեկտանայ, որդւոյ անտի Արրահամու, որ ի
Կենտուրայ, յորոց ի դստերացն առեալ զՍեփովրայ ի կնութիւն՝ ծնաւ
երկուս որդիս, զԳերսամ և զԵղիազար » : Արդ, այս այսպէս լինելով,
չենք կրնար այս անգամ եբրայական բնագրի յիշեալ արարուածներն
հայերենի մէջ դուրս թողուած լինելուն, ինչպէս և տարբերութեանց,
իբրեւ միակ պատճառ համարել անոնց առասպելայօդ և Ս. Գրոց
մէջ լռուած ըլլալը. վասն զի հայկ. խմբագրութիւնն անկէց խոտո-
րած ժամանակ՝ ինքն իսկ Ս. Գրոց աւանդածին հաւատարիմ կե-
ցած չէ. այլ կ'աւանդէ նաև այնպիսի բաներ, որոնք ուղղակի Ս.
Գրքին կը հակառակին : Օրինակի աղագաւ, անոր 202 իջում, Մով-
սէս իր կենաց 70րդ տարին ուղղակի մօրենւոյն միջէն Աստուծոյ հրա-
մանն ընդունելէն վերջ՝ դեռ 10 տարի կը յապաղէ իր երթն յԵգիպ-
տոս, պատճառելով զնրբութիւն ձայնին և զծանրութիւն » . 80րդ տա-
րին նորէն հրաման կ'ընդունի առ այն, բայց նորէն չկամութիւն
ցոյց կու տայ, մինչև որ Աստուած անոր հրաշք գործել կու տայ :
Յէջ 18, փոխանակ Ելից Ե գլխու 10. « Իմաստունքն և կախարդքն »
բացատրութեան՝ կը յիշուին Յանէս և Յամրէս դիւթերն : Ուրեմն,
այս խոտորումս ևս մի ուրիշ աղբեր հետևողութեամբ եղած է :

Եբրայական բնագրի 15րդ իջի ընդարձակ հատուածն, ուր կ'ա-
ւանդուի Մովսիսի և Ահարոնի առ Փարաւոն մտնելու ժամուն՝ ապա-
րանից առջև կապուած զոյգ մ'առիւծներուն Բաղաամ մօզի զրգումամբ
անոնց վերայ յարձակելն, բայց Մովսիսի հրաշագործող գաւազանէն
ամօքած՝ շան կորիւններու նման անոնց ոտից առջև քծնիլն, — այս
բանիս վերայ զարմացած թագաւորին՝ իր գիտունները խորհրդի կան-
չելն, այսպէս նաև 20րդ իջի հատուածն, ուր կ'աւանդուի Փարաւոն
(Կենքերեսի) Կարմիր ծովէն միայնակ զերծանիլն¹, և Միքայէլ և Գա-
րրիէլ հրեշտակաց ձեռքով ի նենուէ տարուիլն և հոն 40 ամ թագա-
ւորելն, չեն գտնուիր հայերէն խմբագրութեան մէջ : Փոխադարձա-

1. Այս տեղիս եգիպտական աղբերէ մի յառաջ եկած է, վասն զի Հրէից կա-
նոնական գրոց մէջ ոչ միայն այդպիսի մի աւանդութիւն կը պահուի, այլ որոշակի
Փարաւոն կենքերէս ի խորս ծովուն ընկղմած ևս կ'աւանդուի : Ստուգիւ, վերջին
ժամանակներս գտնուեցան եգիպտական յիշատակարաններ, որոնք, ըստ արդի գիտ-
նականաց (Փիլ. Սմիթ, Հին պատմ. Արևելից, Գիրք Ա. Գլ. 2), կը հաստատեն
ծովամոյն եղած Փարաւոնի, այն է Ռամսէս Բի յաջորդին՝ Մերեթթեմ Բի զերծանիլն
և Եգիպտոսի մէջ դեռ տարիներ թագաւորելէն վերջ՝ ընական մահուամբ մեռնիլն և
իր թագաւորական շիրմին մէջ թաղուիլն ի Թեբէ, որ է մին ի չքեղագոյն շիրմաց :

բար նշանաւոր են վերջնոյս հետեւեալ տեղիքն, որոնք կը պակասին երրայականին մէջ, այս ինքն է՝ յէջ 203, կ'ըսուի Մովսիսի համար, թէ «սրահեաց երեք քառասուն, և ընկալաւ յԱստուծոյ դտախտակս քարեղէնս» . — յէջ 203—204, կ'ըսուի եթովպացի թագուհւոյն համար, թէ «Զայն թագուհին, զոր գերեալ էր Մովսէս՝ դեռ ևս յՅգիպտոս էր, յետ քառասուն և երկու ամաց գերութեան, և ի հանել ժողովրդեանն յՅգիպտոսէ՝ զնա ևս եհան անտի, իբրեւ թէ ի գութ և ողորմութիւն առնել նմա: Եւ սոյնպէս մեծարանօք շրջեցուցանէր զնա յանապատին ընդ ժողովրդեանն Իսրայելի, վասն այնորիկ բամբասեցին զՄովսէս՝ Մարիամ և Ահարոն, և պատուհասեցան»¹: Յէջ 204, կ'ըսուի Մովսիսի լուսափայլութեան համար, թէ «Եւթն քող ձգէին ի վերայ երեսաց նորա, և ապա կարէին խօսել ընդ նմա որդիքն Իսրայելի», և թէ «մօրոշս ոչ ոքեք Մովսէս՝ ի պայծառ լուսափայլութենէ դիմացն»: 205—206րդ էջերում աւանդուածներն՝ մասամբ Բ. Օրինաց ԼԳ զլիսէն, և մասամբ այլ անկանոն գրուածէ մի քաղուած են: Վերջին աղբեր կը վերաբերի Մովսիսի թաղումն, որ Միքայէլ հրեշտակապետին ձեռքով եղած կ'աւանդուի: Այս տեղիս՝ երրայական բնագրին հետ աղերս ցոյց կու տայ, ուր սակայն երեք հրեշտակապետք կը յիշուին, այն է Միքայէլ, Գաբրիէլ և Ջենգիէլ, հետեւեալ յաւելուածովն՝ ի դիմաց Աստուծոյ. «Ես իջից և թաղեցից զքեզ», որ Արամգիրքը կը յիշեցնէ մեզ, ուր նախածնողաց յուղարկաւորութիւնը ընդարձակաբար կը նկարագրուի Աստուծոյ և երեք հրեշտակապետաց ձեռքով:

Հայկական խմբագրութեան վերջընթեր էջերում եղած հետեւեալ չորս տեղիքն ևս չեն գտնուիր երրայականին մէջ. այսինքն են, Ա. Մովսիսի մահուան վերայ կատարուած 30 օրեայ սուգն, որուն իբրեւ պատճառ կը նշանակուի լուսնական ամիսն, ըսելով. «Զի թիւ լուսնին երեսուն օր է, և արդ նոր ծնանի և ցուցանէ զյարութիւն մեր ի հողոյ և զվերստին նորոգումն յանմահութիւն»: Բ. Մովսիսի քառասունակ ծնունդն, որք են ըստ բնագրին. «Առաջին ի մօրէն Յո-

1. Այս աւանդութիւնս համաձայն է թուոց դրքի ԺԲ գլխու 1 տան, ուր կ'ըսուի. «Եւ բամբասեցին Մարիամ և Ահարոն զՄովսէս վասն կնոջն եթովպացւոյ, զոր ան Մովսէս, զի կին եթովպացի ան»:

Ս. Գրքէն հաստատուած այս պատմական հշմարտութիւնս ի նկատի առնելով, այնուհետեւ դժուար է եթովպիոյ մէջ Մովսիսի ձեռքով կատարուած միւս արարուածները իբրեւ լոկ առասպելներ համարել, պարզ այն հիման վերայ, որ անկանոն գրուածոց մէջ միայն կը պատմուին. վասն զի նոյն լոկ կանոնական գրքում շատ ուրիշ գրուածներ ևս կը յիշուին, որոնք մեզ հասած չեն:

քաբեթայ, երկրորդ՝ ի ջրոյ, երրորդ՝ ի հրոյ, չորրորդ՝ ի վիմէն: Գ. Բաղդատութիւնն Մովսիսի երեք քառասուն, այսինքն է, 120 օր պահելուն և անոր կենաց 120 տարիներու, « օր ընդ տարւոյ » հաշուելով ըստ բնագրին: Գ. Այն տեղին, ուր Մովսիսի յարութիւնն իբրև արդէն մի կատարուած իրողութիւն կը համարուի, այսպէս. « Եւ նորա կատարեալ յարութիւն եղեալ է, որ յարուցեալ եկն ի Թափոր, վկայ աստուածութեանն Յիսուսի Քրիստոսի՝ որդւոյն Մարիամու »: Այս տեղիքս աւելի եկեղեցական հարց խորհրդածութիւններ կ'երևին, քան թէ հրէական աւանդութիւններ:

Երկու բնագրաց մասին ըրած այս ընդհանուր քննութիւններէն վերջ, դնենք երկուստեք համեմատութեամբ մի քանի տեղեր միայն, որոնք իրարու հետ նմանութիւն ունին:

VITA MOSIS

ՊԱՏՄ. ՄՈՎՍԻՍԻ

Յէջ 4. « Erat in Ægypto vir Levita, nomine Amram, filius Kehat, filii Levi, filii Jacob ».

« Hic Jocebed sororem fratris uxorem duxerat, ex qua... concepit peperitque Amram filium (Moses). »

Յէջ 5 « Spiritus Domini super Mariam effusus est, quae prophetizans, ecce, inquit, patri et matri meae filius nascetur, qui Israel de manu Ægypti liberabit ».

Յէջ 5. « Amram... concepit, peperitque partus, prodit formosissimus infans, atque in conclavi tres menses absconditur... »

Յէջ 6. « Postquam tertium mensem Jocebed partum Rex

Յէջ 200. « Սոքա էին յազգէն Ղևեայ, որդիք Ամրամայ, որդւոյն Կահաթայ, որդւոյն Ղևեայ, որդւոյն Յակոբայ ».

« Մովսէս ծնաւ որդի Ամրամայ՝ Յոգաբեթայ մօրէ, որ էր դուստր Ղևեայ ».

« Գէտքն Եգիպտացւոց ասացին Փարաւոնի, թէ յայս նիշ աւուրս, յայս քանիս, այս անուն ամսոյ փրկիչ ծնցի Իսրայէլի, և նա ազատեսցէ զԻսրայէլ ի ծառայութենէ քումմէ ».

Յէջ 200. « Եւ յորժամ ծնաւ Մովսէս՝ թաքուցին ի տան ամիսս երիս. և զի էր կայտառ մանուկն և թաքուցանել ոչ կարէին »...

« Վասն որոյ պրտուեայ տապանաւ ի գեան ընկեցին ի յահէ

intelligit, illa subito puerum contextae ex juncis arcae impositum Nili ripae credit».

« Hinc Regina virgo magna puellarum caterva ad flumen lavatura descendit, aliaeque de more gentis sequutae, inspicit aquis innatantem arcam, adferri jubet, aperit, puer Ægyptiarum ubera rejicit».

« Amita, quae aderat, reginam virginem de advocanda Hebraea nutrice monuit. Mater Jocebed puerum duobus in diem argenteis alendum suscepit».

« Biennio post Pharaonis filiae sistitur, ab eaque adoptatur».

Յէջ 7. « Tertius a nato Mose annus fluxerat, Pharao conjugiam praebebat, uxor dextram, laevam cum Mose filia tenuit, procures ante regem sedere jussit. Moses in omnium oculis sublatam a Pharaonis capite coronam suo imposuit».

« Balam Magus idemque regius eunucus stipendibus caeteris, Domine rex, inquit, revoca in memoriam somnium illud, cujus olim interpretatio te docui... si Ægyptum deleri

Փարաւոնի. յորժամ զգացաւ ըզ-
ծնունդ փրկչին Խորայէլի » .

« Եւ յիջանելն դստերն Փարաւոնի առ ափն գետոյն, տեսեալ նաժշտացն զտապանն առին ի խաղէ պտուտին, և տարան առաջի դստերն թագաւորին, և տեսեալ խանդաղատեցաւ զնովաւ, և ասաց. Ի մանկանց Եբրայեցւոցն է դա » .

« Իսկ Մարիամ՝ քոյրն Մովսէսի, որ մի և նա էր ի նաժշտաց դըստերն Փարաւոնի, առ զմանուկն և տարեալ ետ ի մայրն իւր Յոգարեթ, իբր ի դայեակ, սնուցանել վասն դստերն Փարաւոնի » ...
« Զոր և սնոյց և երեք առ դուստրըն Փարաւոնի .

« Եւ նա առեալ տարաւ զնա առ հայրն իւր Փարաւոն... Եւ էր Մովսէս մանուկն կայտառ և բարետեսակ. ընդ որ դիւր թուեցաւ Փարաւոնի, և առ զնա ի գիրկն իւր՝ և համբուրեաց: Եւ նոյնժամայն բուռն եհար Մովսէս տասն մատամբ զմօրուացն Փարաւոնի » ...

« Ընդ որ բարկացեալ թագաւոր

non sinis, capite plectendus est, placuit consilium.

« Confestim Deus Gabrielem angelum misit, qui suscepta principis viri persona, regem sic adoravit. Ego insontem minime damnaudum censeo, multo magis puerum iudicii expertem. Verum agite puerum gemmam et carbonem proponamus, si carbonem elegerit, puerilis ignorantiae iudicium erit, at si gemmam ceperit damnandus est ».

« Nulla mora et gemma et carbo pueri oculis subjiciuntur. Moses gemmam auferre parabat, sed coactam ejus manum angelus carboni imposuit, raptamque ori intulit, etiam ex-

tremam linguæ partem adusit; unde postea tardiloquus evasit, ipse ore linguaque gravem se fuisse testatur ».

Յէջ 12. « Dum haec geruntur, Moses Ægypto profugus Necani regis Ætiopum castra pervenit.

ւորն կամեցաւ սպանանել ըզտղայն » :

« Իսկ իմաստունքն՝ որ անդ կային,

ոչ թողին զարքայն նենգել տըղային, ասելով, թէ ի տխմարու թենէ արար զայն և ոչ գիտու թեամբ, արքայ. և թէ կամիս՝ փորձեսցուք, ասեն » :

« Եւ բերեն առաջի տղային ըսկուտեղ մի ոսկի կարմիր՝ որպէս զհուր, և սկուտեղ մի կայծակունս հրոյ, ասելով, եթէ զոսկին առցէ՝ յայտ է զի խորամանկութեամբ էարկ զձեռն իւր ի մօրուսն արքայի. իսկ եթէ զհուրն առցէ, երևի թէ անմեղութեամբ արար վասն տխմարութեան » :

« Եւ ձգեաց Մովսէս զձեռն իւր ի հուրն, և կափուցաւ կայծակն ի մատն տղային, և նա տարաւ վաղվաղակի լալով ի բերանն, և եդ ի վերայ լեզուին, և լեզուն ևս այրեցաւ. վասն այնորիկ ծանրալեզու և թոթովախօս ասէր (զինքն) » :

Յէջ 201. « Նախանձեցան Եգիպտացիքն, և փախեաւ ի Մադիամ

« Adeoque proceribus statim ac regi carus, qui exercitus ducem elegit...

« Assumptus paribus senti- tiis in regem Moses, cui est con- cessa Necani uxor »...

« Tertio post inaugurationem die, procures Mosen de obsidione interrogant, qui novem jam an- nos duraverat uxorum pigno- rumque carissimo aspectu vi- duatis »...

« Moses obsenquentibus om- nia prospera promisit... inquit ciconiarum pullos vobis para- te: dictum, factum »...

« Tandem omnes loricis ar- matos, equos consedere ac se ducem sequi jubet, eam in par- tem, quam serpentes tutaban- tur, quibus obviis ciconias im- mitterent, quæ illos occiderent... Res imparata, res acta, civita- tem ingressi ferro vastam fece- runt »...

Այս կերպով կը շարունակուին, երկու բնագրաց մէջ, Մովսիսի պատմութեան միւս պարագաներն ևս: Սակայն երբ կը տեսնենք ականյայտնի նմանութեանց հետ՝ նոյն իսկ իսկական և նշանաւոր տարաձայնութիւններ ամբողջական տեղեաց՝ ոչ միայն պատմական յառաջբերութեանց, այլ և յատուկ անուանց և թուոց մէջ, չենք վարանիր ըսել, որ հայկական խմբագրութիւնն՝ ոչ միայն լոկ թարգ-

« և եղև զօրավար Եգիպտացոցն (Եթովպացոց) »:

« Առ գերի և զթագուհին նոցա զԹեոբի »...

203 « Եւ զի պատուէր զթա- գուհին Եթովպացոց մեծարանօք, զոր գերեալն էր անտի.

« տասն ամ պատերազմեցաւ ընդ Եթովպիա ».

« և սնոյց եղունս և ձագս արագ- լաց,

և նոքօք պատերազմեցաւ ընդ Ե- թովպիոյ (Եգիպտոսի) և էառ զնա »:

« Զի օձուտ էր ճանապարհն որ մտանէր ի Հապաշաստան, և նոքա եղունքն և արագիւքն՝ զօձն սատակեցին, և ապա կարաց մը- տանել Մովսէս ի Հապաշաստան և գերել զնոսա »:

մանութիւն մի չէ երրայական ծանօթ բնագրէն, այլ և ոչ իսկ անոր պարունակին մէջ սահմանափակուած համառօտագրութիւն: Անտարակոյս հայ խմբագրին ծանօթ եղած է և՛ մի ուրիշ բնագիր, որ իւր պարունակութեամբն և ժամանակագրական կարգաւ և բռնած ուղղութեամբն՝ մեծապէս կը զանազանէր Գառլմինեայ հրատարակած բնագրէն: Բայց թէ եթովպացերէն էր արդեօք այդ բնագիրն, թէ ասորերէն կամ յունարէն, այս կէտս որոշելն դժուար է այժմու հանգամանաց մէջ, միայն հայերէն խմբագրութեան ներքին փաստերէն առաջնորդուած. որովհետեւ այդ ներքին փաստերէն ոմանք նպաստաւոր կ'երևին սեմական աղբերաց, մանաւանդ ի նկատի առնելով Մխիթ. Այրիվանեցւոյ և Վարդանայ քով պահուած շահագրքիւ հատուածքը, և ոմանք այլ՝ յունական և քրիստոնէական աղբերաց:

Մովսիսի պատմութեան միւս հրատարակութիւններն, զորս համառօտիւ յիշած է Հառնակ¹, գրեթէ բացառութեամբ սլաւական լեզուով են և ինձ անմատչելի: Սակայն դիտելով մէկ կողմէն, որ դոքա աւելի յունարէն, քան թէ ուրիշ որ և է սեմական լեզուէ մի թարգմանուած լինելու առիթ և դիւրութիւն ունէին, այս ազգիս և դպրութեան հետ ի վաղուց ունեցած յարաբերութեանց պատճառաւ. ուստի, կը հետևի Մովսիսական պատմութեան յունարէն բնագրի մի գոյութիւնն նոյն իսկ Թ-Թ դարում: Հառնակէն յիշուած խմբագրութեանց վերջինն՝ որոյ խորագիրն է. Յադագս կեկաց սոչրք մարգարէին Մովսիսի, և փախստեանն լորա յեգիպտոսէ և տերոչքեանն ի վերայ Արարացոց, կը թուի լինել լաւագոյն ներկայացուցիչ անյայտացած յոյն բնագրին, որ, — խորագրէն դատելով, — բովանդակութեամբ իսկ նման կը տեսնուի երրայական ծանօթ բնագրին. այնու մանաւանդ, որ Արարացոց մասին ևս կը խօսուի հոն, որոց անունն անգամ յիշուած չէ հայկական խմբագրութեան մէջ:

Մովսիսի կենսագրութեան հնագոյն խմբագրութիւնն յունարէն թէ սեմական լեզուով գրուած — դեռ յայտնի չէ — է Արտաշանին (Արταβάνου) ընծայուածն, ուսկից ընդարձակ հատուածներ պահած են մեզ Եւսեբիոս² և Սինգեղոս³, թէ և վերջինս՝ Եւսեբիոսէն ուղղակի կը ճանաչէր զայն: Յովսեպոսի⁴ աւանդածն ևս սերտ ա-

1. *Geschichte des Altchristl. Litteratur*, Leipzig 1893, I. Theil, 2 Hälfte s. 915.

2. *Praeparationis Evang.* Liber IX. 27, p. 431—436, Ed. Coloniae 1688.

3. Georg. Syncellus, *Chronologia*, p. 120, seq.

4. *Antiq. Jud. Lib.* II, C, VIII—XVI, p. 97—115, Ed. 1726,

ղերս ունի Արտաւանի գրութեան հետ, մանաւանդ թէ էական կէտերու մէջ իրարու համաձայն են, թէպէտ և տեղ տեղ երբայեցի պատմագիրն կը խոտորի անկէց, վերադասելով իմն հրէական գրաւոր և կանոնական աւանդութիւնները:

Այս նկատմամբ դիտել կու տամ, — իբրեւ ճշմարիտ եղելութիւն, — որ հայկական խմբագրութիւնն՝ այն վիպաց յառաջբերութեան և յատուկ անուանց մէջ, զորս արդէն մատնանիշ ըրինք մասամբ, և պիտոր ընենք, երբայական ծանօթ բնագրէն խոտորած ժամանակ՝ մերձաւոր նմանութիւններ ցոյց կու տայ Եւսեբիոսի և Յովսեպոսի քով աւանդուածներուն հետ: Օրինակի աղագաւ, համաձայն է պատմական մասին մէջ, երբ Փարաւոնի ծառայութեան մէջ և յօգուտ Եգիպտացւոց կեալ և գործել կու տայ Մովսեսի, մինչև անոր երթալն ի Մադիամ. մինչդեռ ըստ երբայական բնագրին՝ ընդհակառակն 40 տարիներ անցնել կը տրուի անոր յԵթովպիա և Նեկանի ծառայութեան մէջ, ի վնաս Եգիպտացւոց: Իսկ անուանց նկատմամբ՝ Փարաւոնի դստեր, այն է Մովսիսի անուանեալ մօր անունն, որ յիշուած չէ երբայական բնագրի մէջ, հայերէնն՝ Մառի կ'անուանէ, որ կը գտնենք Արտաւանի պատմութենէն քաղուած Եւսեբիոսի յիշեալ գրուածին մէջ, յէջ 432, այսպէս. «Τούτου δέ γεννήσαι θυγάτέρα Μέρβιν¹». Նոյնն երկրորդ անգամ յիշուած է 433 իջում, այնպիսի մի ընդարձակ պարագայով, որով այլ ամէն տարակոյս կը փարատի. այսինքն թէ՛ հայերէն խմբագրութիւնը՝ երբայականին հետ բաղդատած ժամանակ՝ ըսինք, որ յէջ 201. «Եւ յետ մահուանն Մառեայ՝ անուանեալ մօրն Մովսեսի՝ նախանձեցան Եգիպտացիքն» և այլն տեղին՝ չի գտնուիր վերջնոյն մէջ. արդ նոյնը կը գտնենք առ Եւսեբիոսի, այսպէս. «Υπὸ δὲ τούτον τὸν καιρὸν τῆς Μέρβιδος τελευτησάσης, ὑποσχέσθαι τὸν Χενεφρῆν τῷ δὲ Μωϋσῳ καὶ τῷ Χανεθώθῃ τὸ σῶμα ὥστε διακομίσαντας εἰς τοὺς ὑπὲρ Αἴγυπτον τόπους θάψαι, ὑπολαβόντα τὸν Μωϋσον ὑπὸ τοῦ Χανέθωθ ἀνερεθῆσεσθαι. Πορευομένων δὲ αὐτῶν, τὴν ἐπιβουλήν τῷ Μωϋσῳ συνειδότην ἐξαγτεῖλλαι τίνα».

Արտաւանեան հատուածիս և հայկական խմբագրութեան իրարու հետ ունեցած աղերսն անժխտելի լինելով, այժմ ընդառաջ կ'ելնէ

1. Եւստատիոս Անտիոքացի և Սինկեդոս փոխադարձաբար Փարիս և Փարիզ ևս կը գրեն, որ եգիպտական Փարաւոն անուան իգական ձև մ'ըլլալ կ'երևի. վասն զի ինչպէս դիտել կու տայ, Յովսեպոսի հրատարակութեան ծանօթութեանց մէջ, Բեռնարդոս, կը նշանակէ Բ-հ-հի Դ-ը, ինչպէս Փարաւոնն այլ՝ Թադաւոր:

մեզ հետեւեալ հարցն. Արդեօք հայերէն խմբագրութեան հեղինակն՝ միայն Եւսեբիոսէն և Յովսեպոսէն կը ճանչնար Արտաւանի պատմութիւնը, թէ ընդհակառակն՝ ուղղակի և ամբողջապէս ունէր զայն ի ձեռին: Առ այս դիտել կու տանք, որ հայկական խմբագրութեան մէջ կան բաներ, որոնք բոլորովին Եւսեբիոսի և Յովսեպոսի ընծայած հատուածներու շրջանակէն դուրս են. օրինակի աղագաւ, Մովսիսի մանկութեան հասակին վերայ Փարաւոնի դիմաց ըրած փորձն, զոր յիշեցինք: Կան դարձեալ ուրիշ բաներ այլ, որոնք կը գտնուին նաև այս հեղինակացս քով, բայց հայերենէն շատ տարբեր կերպով: Օրինակ իմն, Եւսեբիոս՝ Մովսիսի արագիլներ սնուցանելու և Եթովպիոյ վերայ արշաւելու պատմութիւնը այսպէս կ'ընէ համաձայն Արտաւանի. « Մովսէս յետ առնելոյ զօրաժողով զօրաց բազմաց, քաղաք ևս, ասեն, շինեալ ի տեղւոյ այնմիկ, զանուանեալն Հերմոպաւղիս, յորում նախ իւպեայ (արագլի), որ զվնասակարս մարդկան՝ զսողոռնս կոտորէ, նռէրս մատոյց », և այլն: Իսկ Յովսեպոսի քով (Յաղագս հր. հնախ. Գիրք Բ դ. Ժ) այդ արշաւանքի և արագիլներու նկարագիրն աւելի մանրամասնօրէն եղած է: Անանուն քաղաքն, զոր կը պաշարէ, է Եթովպիոյ սահմանակիցն Սարա. արքայադուստրն Եթովպացւոց, որ ծածուկ կերպով դաշն կը կռէ Մովսիսի հետ և կ'ամուսնանայ, կը կոչուի Թարքիս: Արդ, դիտելով որ մի և նոյն դիպաց պատմագրութեան մէջ Եւսեբիոս և Յովսեպոս իսկ ոչ միայն հայերէն խմբագրութենէն, այլ և իրարմէ կը տարբերին. ուրեմն անկէց կը հետեւի, ըստ ինքեան, որ եղած ըլլայ հասարակաց հնագոյն պատմութիւն մի Արտաւանայ, յորմէ իրարմէ աւելի կամ պակաս քաղուածներ ըրին՝ ոչ միայն այդ ծանրակշիռ հեղինակութիւններն, այլ նոյն իսկ մեր խմբագրութեան հեղինակն: Բայց, ըստ իրին՝ դժուար է որ հայերէն խմբագրութիւնն անմիջապէս այդ գրուածէն կարենար օգտուիլ, դիտելով որ խմբագրութեանս ժամանակ՝ արդէն իսկ անյայտացած էր Արտաւանի պատմութիւնն: Այսպիսի մի եղելութիւն՝ հայերէն խմբագրութեան սկզբնագրի համար միայն կարելի է. իսկ մեզ տակաւին ծանօթ չէ նմանօրինակ սկզբնագիր մի, բաց ի վերոյիշեալ երբայական պատմութենէ, որուն աղբրսներն յայտնի են, մէկ կողմէն հայկական խմբագրութեան, և միւս կողմէն այլ Յովսեպոսի հետ:

Գիւր. Գաուլմինի՝ համբուրգեան հրատարակութեան հմտալից ծանօթութեանց մէջ ցոյց կու տայ մեզ Մովսիսի պատմութեան ուրիշ աղբիւրներ ևս, որոնք երբայական բնագրի նմանաձայն բաներ

կ'աւանդեն: Օրինակ իմն, մէջ կը բերուի Ոգիեղ Քաղդէացին, որուն քով նոյնպէս կը գտնուի երրայական բնագրի սկիզբներն աւանդուած Փարաւոնի երազն՝ Մովսիսի ծննդեան մասին. այսպէս կը յիշուին Նզեկիաս ոմն մեկնիչ գրոց, Սողոմոն Եարփի, Աբին Նզրա և այլք, որոնք աւելի հին ըլլալով քան զՅովսեպոս՝ աւելի երրայական բնագրին կը համաձայնին: Ասկէց կը հետեցնէ Գաուլմինի, թէ սոքա առ հասարակ՝ իր հրատարակած երրայական բնագրէն օգտուած են. հետեւաբար, սա ամենէն աւելի երիցագոյն է: Սակայն, Բեռնարդոս¹ ընդհակառակն դիտել կու տայ իրաւամբ, թէ Գաուլմինեայ հրատարակած եռամասն Պատմութիւնն, եթէ ամբողջ համարենք և եթէ յապաւեալ, կիսով չափ բարեւոնական թալմուտ Սեփրեի ընծայուած հնագոյն գրուածներէն, բայց ի մասնաւորի Դեբարիմ՝ բարունիէն հաւաքուած են:

Վերոյիշեալ աղբերաց նմանութենէն, — զորս եթէ հնագոյն ևս համարինք քան զՅովսեպոս, — չի հետեիր, որ Գաուլմինեայ հրատարակած բնագիրն ամենէն երիցագոյնն եղած լինի, և իբրեւ միակ աղբիւր ծառայած ըլլայ ամենուն. վասն զի գէթ Յովսեպոսի քով՝ Մովսիսի Նթովպիոյ մէջ մղած պատերազմներն՝ երրայական բնագրի մէջ պատմուածներէն բոլորովին տարբեր քաղաքական նպատակ ունին, ինչպէս տեսանք. այսինքն է, նա կը ծանուցանէ այն գլխաւոր պատճառը, թէ ինչ նպատակաւ Նզիպտացիք զօրավար կարգեցին զՄովսէս Նթովպացւոց դէմ՝ եղած արշաւանքին, այսինքն է՝ որպէս զի սպաննուի, և Իսրայելացիք զրկուին իրենց նախագուշակեալ փրկչէն: Սաբա քաղաքի պաշարումը՝ Մերիսի, Կամբիւսեսի և եթովպացի արքայադստեր արարուածներովն՝ որք ուղղակի եգիպտական աղբերէ յառաջ կու գան, քաջ կը համաձայնին Արտաւանի պատմութեան, և են արժանահաւատ բաներ. երրայական բնագրի մէջ պատմուածներն՝ ընդհակառակն՝ մասամբ բարունական, և մասամբ այլ եթովպական աւանդութիւններէ հաւաքուած են, որոնք ինչպէս իրենց աշխարհական իշխանութիւնը Դաւթէն ծագած կարծեցնելու համար հնարեցին Սողոմոնի և Սաբա տիկնոջ ամուսնութիւնը, այսպէս այլ հոգեւորական իշխանութիւնը բարձրացնելու դիտամբ՝ հնարած են Երրայեցւոց առաջին օրէնսդրի և նախամարգարէի վերաբերութիւնները՝ Սաբա քաղաքի տիրուհւոյն՝ Թարբիս թագուհւոյ հետ, հակաժամանակագրական և հակապատմական վիպասանութիւններով հանդերձ, որոնք իրարու իսկ յաճախ կը հակասեն յայտնապէս:

1. See Chronicon Mosaicum ad Josephum, p. 311.

Մենք կը հանդիպինք Գաուլմինեայ հրատարակութեան մէջ այնպիսի տեղեաց, որոնք ոչ միայն Արտաւանէն հին չեն, այլ նոյն իսկ Քրիստոնէական թուականէն վերջ կամ մերձաւորապէս նոյն ժամանակները հազիւ գրուած անկանոն գրութիւններէ փոխ առնուած են: Օրինակի աղագաւ, Բ գրքին սկիզբը, յէջ 22, բարունի Թանգումայէն առնելով, այսպէս կը գրէ, Մովսիսի պատմութեան անանուն հեղինակն՝ Մովսիսի Եգիպտոսէն ելնելուն և Յովսեփայ ոսկերաց համար. «Ceteri Israëlitae Aegypto jam egressuri duce Mose..., ille urbem Josephi feretro investigando, tres totas dies noctesque circuire non destitit, nec enim Aegypto egredi poterant, nisi ejus ossa deferrent... ex magorum sententia, qui regem monuerunt. Judaeos sacramenti religione impeditos, nisi Josephi ossa deferrent, nunquam Aegypto egressuros». Այս տեղիս՝ փոքր ինչ փոխակերպեալ յառաջբերութիւն մ'է 12 նահապետաց (Շմաւոնի) կրտսէին, ուր գրուած է այսպէս. «Եւ հանիկն զնա ի ծածոռչ ի պատերազմէ Եգիպտոսացոցն. վասն զի զոսկերսն Յովսեփայ պահեիկն ի շտեմարանս քագաշորացն, զի աւեիկն կախարդքն և դիշքքն, եթէ յեշանելն ոսկերացն Յովսեփայ յԵգիպտոսէ՝ եղիցի ամենայն Եգիպտոսիսաւար և մրրիկ և հարուածք մեծամեծք յոյժ ամենայն Եգիպտոսի, մինչև ճրագօք ևս անգամ տեսանել ոչ կարացցեն իւրաքանչիւր զեղբայր իւր»: Երկու տեղեաց էական նմանութիւնն յայտնի լինելով, նկատմամբ մոգուց, ուրիշ մեկնութիւն չի վերցներ, այնու մանաւանդ որ ուղղակի բարբի Թանգումայէն առնուած է:

Նոյն գրքի 48 իջում Մովսիսի թաղման կամ յուղարկաւորութեան նկարագիրն, գործակցութեամբ երեք հրեշտակաց, «Tres angeli, Michael, Gabriel et Zinghiel, cum Deo descenderant. Gabriel feretrum curavit, Michael purpuram expendit, Zinghiel vestem ad cervices et ad pedes», և այլն, նմանութիւն է Ադամգրոց մէջ, յէջ 20, Ադամայ յուղարկաւորութեան նկարագրին. և այս անտի իսկ քաջ կը տեսնուի, զի առաջնոյն մէջ՝ ի կէտ մահուն Մովսիսի բերանն ևս գրուած է պաղատախառն և ընդարձակ աղերս մ'առ Աստուած, նման վերջնոյս մէջ Ադամայ բերան գրուածին: 71 իջի մէկ տեղին, ուր «Magna tibi merces justisque in futuro saeculo parata est; lignum vitae, paradisi terrestri delitiae, lactis, olei, balsami fluvii, vini pigmentati, cupediarum, aromatum behemot in montibus mille» երկրաւոր դրախտի բոյսերն և բարութիւններն կը խոստացուին Աստուծոյ կողմէն իբրեւ ի վար-

ճատրութիւն Մովսիսի 40ամեայ ծառայութեանցը, նմանողութիւն է Ադամգրոց 14 իջի տեղւոյն, ուր Ադամայ աղաչանաց համաձայն՝ Աստուած դրախտի անուշահոտ տուններն, այլովք հանդերձ, կը շնորհէ ի վայելս իրեն և իւր ապագայ սերնդոց:

Յէջ 85 միւս տեղին, ուր հետեւեալ բառերն գրուած են Մովսիսի բերան՝ ուղղեալ առ Իսրայելացիս, որպէս զի աւետեաց երկիրը մտնելէն վերջ յիշեն իւր ոսկրօտիքը. « Unum a vobis postulo, subjecit, Moses, ingresso terram, mei ossiumque mearum mementote » առնուած են բառ առ բառ ժԲ Նահապետաց (Յովսեփայ) կտակէն:

Յէջ 14 Մովսիսի պատմութեան, երբայական գրիչն խօսելով Մադիանացւոց իշխանի դստեր Սեփօվրայ մասին՝ կ'ըսէ. « Sephora interea Saraae, Rebeccae, Rachelis et Liae virtutes atque optima facta imitatur ». Այս՝ նմանութիւն է Ասանկրայ պատմութեան, 153 իջում, եգիպտոսահայ համար ըսուած այս խօսքերու. « Մեծահասակ էր իբրեւ զՍառա, և գեղեցիկ որպէս Հոբեկա, և վայելուչ քան զՀոաքէլ »:

Այս փաստերու վերայ կարելի է աւելցնել և այն, որ ոչ Յովսեփայոս, ոչ Արտաւան, և ոչ այլ ողբերգակ բանաստեղծքն Եզեկիէլ և Տրիրոն, որոնցմէ շատ վկայութիւններ մէջ կը բերէ Եւսեբիոս¹, առիթ ունելով խօսել Եբրայեցւոց և Մովսիսի վերայ, բնաւ յանուանէ չեն յիշատակեր Գաուլմինեայ հրատարակած Մովսիսի պատմութիւնը: Այս իսկ ուրեմն յայտնի նշան է, թէ այս գրուածս՝ անոնց ժամանակ դեռ գոյութիւն չունէր, այլ յետոյ ուրեմն խմբագրուեցաւ անանուն հրէի մի ձեռքով, որ հաւաքեց իւր և դրացի ազգաց մէջ Մովսիսի մասին շրջող գրաւոր և անգիր զրոյցները: Հաւանօրէն այս պատճառաւ իսկ իւր անունը դրոշմած չէ գրութեան վերայ:

Երկու խօսք այլ գրուածիս հայերէն խմբագրութեան և թարգմանութեան ժամանակի վերայ ըսենք: Մինչև ցարդ եղած քննութեամբ տեսնուեցաւ, որ մէկ մէկէ տարբեր բաներ են Մովսիսի պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնն և այժմու հրատարակուածն. այսինքն է՝ մին կը ներկայացնէր, երբեմն, աւելի մի ընդարձակ գրութիւն, որ ուրիշ տիտղոսով յիշուած է միայն Սարկաւազ վարդապետի ցանկին մէջ, այն է՝ Վերացոռմն Մովսիսի, որ կը յիշեցնէ

1. S^{ku} Praep. Evang. Ed. Coloniae 1688, p. 436-446.

մեզ ուղղակի յոյն ժամանակագիրներէն յիշուած Ἀνάληψις Μωσέωςը, իսկ միւսն՝ անկէց տարրեր և վերջէն կատարուած խմբագրութիւն մի: Այս վերջինս՝ այժմեան ձեով դժուար է որ ժԳ դարէն յառաջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Այս կարծեաց ի հաստատութիւն ունինք այլ և այլ կռուաններ: Ա. Գրուածիս լեզուն, համեմատութեամբ միւս անվաւերականաց, խիստ հետեակ է և անհարթ, ասութիւններն՝ անյատուկ և տեղտեղ մինչև քերեկանութեան ամենայայտնի կանոնաց դէմ¹: Բ. Խմբագրութեանս գլխաւոր ներկայացուցիչքն են Յայսմաւորք և ԻԴ Ճառնտիրն, որոնք ի վերջ ժԵ դարուն և կամ ի սկիզբն ժԶ ին հազիւ գրուած կ'երևին: Գ. Անունս Հապաշաստան, որ երկիցս գործածուած է — բոլոր օրինակաց մէջ — փոխանակ Եթովպիոյ, և ոչ իսկ ժԳ դարու հեղինակաց քով գործածուած է: Անունս Հաքէշի նոր պարսկերէնէ ծագած է, որ կը նշանակէ ըստ Վիվիէն դը Սէն Մարտէնի (Nouveau Dict. de Géogr. universelle, T. I. p. 9, Paris 1879) les mélanges convenus, այսինքն է՝ ըստ ժողովրդական բարբառոյն՝ խառնոշրդ ազգաց, իսկ պատմականօրէն՝ կը նշանակէ Եւրոպացւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները, որոց իբրև առաջին ներկայացուցիչք եղան Պորտուգալցիք կամ Լուսիտանացիք ի վերջ ժԵ դարուն: Այս առանց երկրայութեան է, որ դէթ արևմուտքի մէջ՝ ժԶ դարուն սկիզբը հազիւ ծանօթացաւ այս անունս: Ի հարկէ Հայոց քով աւելի կանուխ մուտ գտած ըլլալու էր անունս Հապէշ կամ Խապէշ, դիտելով որ սոքա աւելի կանուխ ծանօթ էին արաբացի պատմագրաց Խաւախրի, Էդրիսի, Աբու-Ֆէդայի և Մաքրիզիի հետ: Յիրաւի, անունս Խափշիկ, որուն գործածութիւնն աւելի հին է, արաբական Հաքէշի ձևին մերձաւոր է և զայն կ'ենթադրէ, թէպէտև Հայք տարրեր նշանակութեամբ գործածած կ'երևին զայս: Յամենայն դէպս՝ Հապաշաստան ձևն՝ դժուար է որ ժԵ դարէն յառաջ գոյութիւն ունեցող անվաւեր գրուածի մի մէջ կարենար մուտ գտնել, ուրեմն կը հետևի ասկէց, որ կամ խնդրոյ նիւթ եղող անունն՝ խմբագրութեանս մէջ յետոյ ուրեմն ներմուծուած է, և կամ խմբագրութիւնս ինքնին՝ այդ ժամանակ կատարուած է, Մովսիսի պատմութեան մեզի չհասած հայկական հին թարգմանութեան վերայ:

Իսկ հին թարգմանութիւնն, որոյ գոյութիւնը կը թուին հաստատել Մխիթ. Այրիվանեցի և Վարդան, իրենց ի վեր անդր ըն-

1. Օրինակի աղաքաւ, յէջ 203 կ'ըսուի. «Զայն Բագուհի, որը գերեալ էր Մովսէս, դեռ ևս յԵգիպտոս էր»:

դարձակագոյն պարագաներով մէջ բերուած տեղերովն, ԺԱ դարուն արդէն ծանօթ ըլլալու էր՝ Վերացոսմն Մովսիսի տիտղոսով, որ ըստ վկայութեան Այրիվանեցւոյ՝ յամի Տեառն 1290 կը գտնուէր Վիմի (Վաճն) քաղաքում, հնագոյն յիշատակարանի մի մէջ, որ Սարկաւագ վարդապետի անունը կը կրէր, և ինքն անձամբ զայն ընդօրինակելու բաղդը ունեցեր էր:

Ոմանք համարեցան, թէ այդ յիշատակարանն դժուար է, որ Այրիվանեցւոյն քով յիշատակուած կանոնական և անկանոն գրուածոց ընդարձակ հաւաքում մ'ըլլար, այլ Նիկեփորի Stischometrie կամ Անյայտից կոչուած ցուցակի պարզ թարգմանութիւն մ'էր: Թէոդ. ԶաՀն¹ համեմատելով Այրիվանեցւոյն ընծայածը Եօթանասնից և Նիկեփորի ցանկին հետ՝ մեծաւ մասամբ իրարու համաձայն կը գտնէ, բայց որովհետև կան գրուածներ վերջնոց քով, զորս առաջինը չյիշատակեր, կան նոյնպէս յառաջնումն Եղիադէ և Մովսիսի և Սիբիլայք, որոնք չեն գտնուիր վերջնոց քով, ուստի գիտնականիս կարծիքով՝ յիրաւի Այրիվանեցւոյն գտածն ցանկ մ'էր, բայց այդ ցանկն ոչ Հայաստանի մէջ և ոչ այլ Ասորիքէն, այլ ուղղակի Պաղեստինէն ծագած է. այսինքն է, Երուսաղեմէն իւր հայրենիքը վերադարձող ուխտաւորներէն մին հոն բերած էր, որ և ապա հայերենի թարգմանուեցաւ: Գերմանացի քննադատիս կարծիքը դրականապէս հերքելու շօշափելի փաստեր կը պակսին մեզ, սակայն կան այնպիսի կռուաններ, որք կը թուին ցուցնել, թէ ստուգիւ Այրիվանեցւոյ գտածն՝ ոչ Նիկեփորի և ոչ այլ Երուսաղեմէն բերուած պարզ անուանական ցանկի մի թարգմանութիւն էր, այլ՝ այլևայլ անվաւեր գրոց հաւաքումն մի: Ա. Վասն զի մենք կը տեսնենք որ Այրիվանեցիէն յիշուած անվաւեր այդ գրուածոց մի մասն՝ բաւական հին թարգմանութեամբ արդէն առ մեզ հասած է, և Ժ դարէն սկսեալ մինչև ԺԳ դարու մատենագիրք մեր զանոնք հանչցեր և գործածեր են. իսկ մնացած մասն թէ և անյայտացած՝ սակայն և այնպէս մեր դրականութեան մէջ որոշակի կը յիշուի: Բ. Այրիվանեցւոյն, այսպէս նաև Վարդանայ և կեղծ Եպիփանու քով, անվաւեր գրուածներէն փոխ առեալ տեղիքն՝ ըստ էութեան և երբեմն բառ բառ իսկ կը համաձայնին մեզի հասած հայկ. խմբագրութիւններուն: Գ. Մխիթար կ'աւանդէ, թէ իւր յիշած գրեանքը ընդօրին-

1. Forschungen zur Gesch. des newest. Kanons, s. 117-118, Erlangen - Leipzig 1893.

նակելու համար, հարկ եղած էր դնել 170 օր: Թէոդ. Զահն՝ Այրի-
վանեցւոյն այս խօսքերը՝ Սարկաւագ վարդապետին վերաբերելով,
ամբողջ հին և նոր կտակարանաց՝ և ոչ թէ այն տեղ յիշուած նուրբ
կամ անկանոն գրքերը կարգի դնելու համար կ'առնու: Ըստ իս, ինչ-
պէս պարզ ցանկ մի օրինակելու համար՝ այդ 170 օրերն չափազանց
շատ են, այսպէս այլ ամբողջ հին և նոր կտակարանը կարգի դնե-
լու համար խիստ քիչ: Արդ, դիտելով որ Ե դարէն սկսեալ՝ Հայաս-
տանեայք արդէն ի վաղուց եկեղեցական ժողովներով կանոնած էին
երկու կտակարաններն, և նոր կարգաւորութեան պէտք չկար, պէտք
է ըսել, թէ Սարկաւագի նոր կարգաւորութիւնն եղած է նկատմամբ
այն անկանոն գրոց, որոնք ընտրանօք զետեղուեցան Ս. Գրոց սար-
կաւագեան օրինակին մէջ ընթերցանութեան ճիշդ այն կարգաւը, զոր
հասուցեր է մեզ Այրիվանեցին, և կամ բոլորովին տարբեր կերպով.
այսինքն է՝ միայն անկանոն և նուրբ գրոց: Բայց որովհետեւ երկու
պարագայից մէջ ևս իբրեւ կարգադրելի նկատուած է յանուանէ վերա-
ցռմն Մովսիսի. ուրեմն կը հետեւի, թէ ԺԱ դարուն ծանօթ էր դորա
հայկական թարգմանութիւնն՝ այժմեան հրատարակուած պատմու-
թենէն տարբեր կերպով:

Սարկաւագայ ձեռքով աւելի հեղինակութիւն ստացաւ այս
գրուածս Հայաստանեայց քով. յաջորդ դարերու մատենագիրք աւելի
յաճախութեամբ սկսան անկէց իբրեւ արժանահաւատ գրուածէ վը-
կայութիւններ բերել Ս. Գրոց պատմութեան և մեկնութեանց մէջ,
մինչև անգամ անկէց համառօտ խմբագրութիւնք իսկ յօրինուեցան
Յայսմաւուրաց մէջ, Մովսիսի, Ահարոնի և Մարիամու յիշատակու-
թեանց օրերում կարդալու համար:

